

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018 | 3. SZÁM
LX. ÉVFOLYAM

Gulyás László Szabolcs
*Lex és consuetudo: a magyarországi jobbágyköltözés
középkori szabályrendszere*

Az 1917-es orosz forradalmak és Magyarország

Pollmann Ferenc, Paál Vince, Hajdu Tibor,
Klestenitz Tibor, Csunderlik Péter,
Balázs Eszter, Ábrahám Barna, Kaba Eszter,
Tamás Ágnes, Vörös Boldizsár

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 3. szám

TANULMÁNY

Gulyás László Szabolcs • <i>Lex és consuetudo</i> : a magyarországi jobbágyköltözés középkori szabályrendszere	373
AZ 1917-ES OROSZ FORRADALMAK ÉS MAGYARORSZÁG	
Vörös Boldizsár • Szerkesztői előszó	397
Pollmann Ferenc • Jön a muszka! Megy a muszka? Az oroszországi forradalmak hatása a Monarchia hadviselésére a keleti fronton 1917-ben	399
Paál Vince • Információk az oroszországi forradalmakról – a magyar cenzúrán keresztül. A sajtóellenőrzés Magyarországon az első világháború idején	407
Hajdu Tibor • A magyar parlamenti pártok vezetői az 1917. februári orosz forradalomról	417
Klestenitz Tibor • Az oroszországi forradalmak értékelése a magyar egyházi közvéleményben	423
Csunderlik Péter • „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre	433
Balázs Eszter • „Szinte csodás krízis”. A februári orosz forradalom értelmiségi fogadtatása Magyarországon 1917-ben	443
Ábrahám Barna • A szlovákok és az oroszországi forradalmak	459
Kaba Eszter • „Az 1917–1918-as tél Oroszországban hadifoglyaink legnehezebb időszaka lesz.” Hadifogolysorsok és az oroszországi forradalom	469
Tamás Ágnes • Az 1917. évi oroszországi események karikatúrák tükrében	479
Vörös Boldizsár • Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben	499

„AZ 1917–1918–AS TÉL OROSZORSZÁGBAN HADIFOGLYAINK LEGNEHEZEBB IDŐSZAKA LESZ”

Hadifogolysorsok és az oroszországi forradalom

KABA ESZTER

.....
“THE WINTER OF 1917–1918 IN RUSSIA WILL BE THE TOUGHEST PERIOD
FOR OUR PRISONERS OF WAR.”
PRISONERS OF WAR AND THE RUSSIAN REVOLUTION

The revolutionary events that started in 1917 transformed to a considerable extent the life of the Russian prisoner camps and their inmates. They exerted great impact on everyday life, disturbed the customary order of the camps, and, moreover, the prisoners themselves occasionally fell victim to the spreading bloodshed. Several among the captives joined the Red Army because of the breakdown of public security, fearing for their lives, in the hope of getting arms, and upon their return to Hungary they had to face the consequences of such a decision. After 1919 fear of Bolshevism was greater in Hungary than ever before, and thus the slightest suspicion elicited recrimination, which, in its turn, was liable to effect negatively the living conditions, work possibilities and social relations of the given individual.

Keywords: Prisoners of war in Russia, World War I, Russian Revolutions, internment
.....

Tanulmányomban azt kísérem meg felvázolni, hogy az 1917-ben kezdődő forradalmi események mennyiben változtatták meg az oroszországi hadifogolytáborok életét. Lépésről lépésre haladva próbálom érzékeltetni, hogy a polgárháborús viszonyok milyen hatással voltak a foglyok hétköznapijaira, hogyan borították fel a táborok megszokott rendjét, és miként volt lehetséges az, hogy hadifoglyok is áldozataivá váljanak a vérontásnak, egy eset-történettel szemléltetve mindezt. Mint látni fogjuk, az oroszországi forradalom hatásai nem csak „azonnaliak” voltak. A hadifoglyok hazajutási lehetőségeit is nagyban befolyásolták ezek az események, és a hazatérőknek számolniuk kellett a rájuk vetülő „bolsevikgyanú” árnyékával, amely hosszú éveken át, vagy akár élethossziglan határozott meg életutakat.

Az oroszországi hadifogolytáborokban 1917-ben már több mint egymillió ember élt,¹ a tábori rendszer alapjaiban kialakult. A hadifoglyok jogait az – Oroszország által is elfo-

Kaba Eszter, főlevéltáros, Politikátörténeti Intézet.

¹ Pontos nyilvántartások hiányában gyakorlatilag lehetetlen megmondani, hányan kerültek orosz hadifoglyságba a Nagy Háború idején. A *Hadifogly magyarok története* című könyvben, amely 1931 körül jelent meg, szerepelnek adatok a háború katonai veszteségeit illetően, de a szerzők – saját bevallásuk szerint – már akkor sem tudták pontosan megmondani ezek pontos mértékét. A hozzávetőleges adatok szerint Orosz-

gadott – 1907-es hágai konvenció rögzítette.² Az oroszországi fogságban lévő tiszti és legénységi állomány mindennapjai azonban merőben különböztek egymástól. Míg a legénységet a fogva tartó államnak lehetősége volt foglalkoztatni, addig a tiszti állomány tagjait nem kötelezhették munkára. Oroszország – Magyarországhoz hasonlóan – ki is használta az ország területén tartózkodó nagyszámú hadifogoly munkaerejét, amellyel a hadba vonult férfiakat pótolta: a legénység tagjai bányákban, hadiüzemekben, vasútépítésen és mezőgazdasági munkán is dolgoztak.

Helyzetük jóval rosszabb volt, mint a tisztoké: szállásaikat nagyobb, termenként akár száz főt is befogadó kőépületekben vagy földbarakkokban rendezték be, étrendjük sok esetben a kenyér-kása-káposzta-tea kvartettből állt. Az őket megillető napi ellátmány (2–5 kopejka) kifizetése is akadozott. Ebben a tekintetben a tisztok helyzete is hasonló volt, ők sem kapták meg az illetményeiket idejében. Míg a tisztoknak lehetőséget biztosítottak az önképzésre és a szórakozásra (színházak, kabarék és sportrendezvények formájában), addig a legénységi táborokban nem, vagy csak kivételes esetben volt alkalom a kikapcsolódásra, pihenésre.³

A forradalom hatásai – táborlakók és „bolsevikgyanús” elemek

A forradalom kitörésének híre a fogolytáborokban az általános „dermedtség” állapotát váltotta ki. Berezovkában „valóságos villámcsapásként” hatott a hír, amelyet 1917 márciusában egy nagyszabású esti hangversenyt megszakítva tudattak a hallgatósággal. A koncert abbamaradt, a táborparancsnokság arra szólította fel a hadifoglyokat, hogy további intézkedésig ne hagyják el szállásaikat.

A bejelentést követő hetekben csak egy dolog volt biztos: a bizonytalanság. A tábori fegyelem meglazult, a kialakult napirend eltűnt.⁴ Ez az állapot nem csak a berezovkai tá-

ország 1 320 000 ezer katonát ejtett foglyul. A fogságba esett katonák zöme a Monarchia hadseregében szolgált, ezért, ha elfogadjuk, hogy ez a fenti csoportnak nagyjából 90 százaléka, akkor az 1 188 000 embert jelent. Azt azonban, hogy ebből mennyi volt a magyar hadifoglyok száma, még csak megdönteni sem lehet. A táborokban ugyanis eleinte nem csináltak nemzetiség szerint bontott listákat. Ez 1917 körül változott ugyan, de a Monarchia magyar birodalomfeléről érkezőket is legtöbbször osztrákokként jegyezték be, ezért a valós adatokat valószínűleg soha nem ismerhetjük meg. A hadifoglyok számának meghatározására korábban többen is kísérletet tettek. Lásd *Hadifogoly magyarok története*. I–II. Szerk. Baja Benedek et al. Bp., é.n.; Józsa Antal: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Bp., 1970.; Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922–1945*. Bp., 2000.

² A konvenciót 1913-ban Magyarország is ratifikálta. 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221913%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D> (legutóbbi megtekintés: 2018. május 2.).

³ Eszter Kaba: Alltag in den russischen Kriegsgefangenenlagern im Ersten Weltkrieg. Tatsachen und Irrglauben. In: *Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Hrsg. Róbert Fiziker – Csaba Szabó. Wien, 2015. 409–425.

⁴ *Hadifogoly magyarok története*, II. 247.

borra volt jellemző: 1917–1918 fordulójára a bolsevikok által megszállt területeken felbomlott a tábori rend, a foglyok ételmezését sem biztosították.

Az ételmisszerárok már a forradalom hírére az egekbe szöktek: 1917 áprilisában a kenyér 2 rubelbe, a kolbász másfél rubelbe került, miközben a tisztek 50 rubel ellátmányt kaptak havonta, ami a legszerűsebb ételmezésre sem volt elég. A tisztek körében általános lett a pénzhiány, ezért sokan feladták addigi életvitelüket és megélhetésüket biztosítandó dolgozni kezdtek a környező településeken.⁵ A krasznajarszki táboréletre visszaemlékező Pogonyi Antal szerint a táborlakóknak megengedték, hogy a tábor területén belül dolgozzanak. Ők olyan árucikkeket állítottak elő, amely a civil lakosság vagy a katonaság igényeit elégítette ki: felszerelési tárgyakat, szíjakat, csatokat, de a török hadifoglyok például saját készítésű édes süteményeiket árulták a tábori lakókban.⁶

A tisztek és a legénység helyzetén a különböző segélyszervezetek igyekeztek enyhíteni. A dán királyi konzulhelyettes Krasznajarszokban 10–50 rubel támogatást osztott szét a táborlakók között a havi ellátmány feljavítására, de ilyen jótékony adományokat nemcsak ebben a táborban, hanem – többek között – Kresztiben, Petropavlovszkban és Krasznaja Recskán is kaptak. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy míg a tiszteknek ez utóbbi helyen 25 rubel, addig a legénység tagjainak csak 5 rubel járt.⁷

A forradalom hatását a foglyok jelentős része tehát először saját bőrén, pontosabban saját gyomrán tapasztalta. A Monarchia vezetése tisztában volt hadifoglyainak helyzetével, ezért pénzbeli támogatást, ételmisszert, ruházatot és orvosi ellátáshoz szükséges cikkeket küldött semleges közvetítőkön, azaz a Vöröskereszt szervezetein és Dánián keresztül Oroszországba. A pénzküldeménynek azonban nem sok hasznát vették: az orosz valuta rohamosan értéktelenedett, ráadásul az országban különböző pénznemek voltak forgalomban, ami a támogatást gyakorlatilag jelentéktelenné tette. Végül a Vöröskereszt 1918-ban talált áthidaló megoldást erre a problémára: Antipihában és Kanszokban a szervezettől kaphattak kölcsönt azok, akiknek otthoni hozzátartozói azt vissza tudták fizetni az egyesület számára. A névsorokat egyenesen Bécsbe küldték az osztrák Vöröskereszthez, és kísérőlevélben kérték a szervezetet, hogy nyugtassák meg a felsorolt hozzátartozókat a listán szereplők egészségi állapota felől, és fizetessék meg velük a felvett kölcsönt.⁸

1918–1919 fordulójára a hadifoglyok helyzete tovább romlott. A cári bürokrácia összeomlásával megszűnt a táborok őrzése és a foglyok ellátásának koordinálása is. A segélyszervezeteken és a dán királyi konzulátuson keresztül érkező adományok ugyan enyhítettek a helyzeten, de a megélhetést nem biztosították. A táborlakók közül sokan döntöttek úgy, hogy megpróbálnak hazajutni. Oroszország európai részéből a szervezett hazaszállítás is megindult Lengyelországon és Litvánián keresztül 1918 decemberében.⁹

⁵ *Hadifogoly magyarok története*, II. 252–254.

⁶ Pogonyi Antal visszaemlékezése. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PIL) 867. fond P-8. ő. e.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, AOK-EVIDENZBÜRO 3854. doboz.

⁸ Uo.

⁹ A hazaszállításról bővebben lásd Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifoglyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában. 1918 december–1921 augusztus. *Hadtörténelmi Közlemények* 2 (1994) 29–74.

A Szibériában és Turkesztánban rekedt hadifoglyok zömének viszont még évekig kellett várni a hazajutásra. A táborokban maradt hadifoglyok között egyre nagyobb teret hódított a bolsevik propaganda. Sokan közülük a Vörös Gárda, majd a Vörös Hadsereg katonái lettek, pártiskolát végeztek, hogy aztán agitátorként járják a hadifoglytáborokat, illetve beléptek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba OK(b)P.¹⁰

A polgárháború arcvonala folyamatosan hullámozott – mindezt a hadifoglyok is meg tapasztalhatták. Hol a vörösök, hol a fehérek regnáltak felettük és könyörtelenül irtották az „előző rendszer” híveit. A Jenyiszeji kormányzásban lévő Krasznojarszkban is sűrűn változott a politikai széljárás: a folyóparti barakkvárost már 1917 tavaszán elérte a forradalom. Márciusban a helyi bolsevik csoport megkezdte a Vörös Gárda megszervezését, jelentős változás a tábor irányításában és életében azonban csak 1918 januárjában következett be: ekkor már hadifoglyokból is alakítottak Vörös Gárda-osztagokat. Krasznojarszkot a bolsevikok szibériai fellegvárának tartották, ezért birtoklásáért elkeseredett harcok dúltak a Cseh Légió és a vörösök között. Mikor az előbbieket elfoglalták a várost, a hadifoglyok közül rendre bebörtönözték vagy kivégezték a „bolsevikgyanus” elemeket. Ez történt 1919 nyarán is, amikor többek között a tábori lap „szerkesztőségének” tagjai is az áldozatok közé kerültek.¹¹

Az eredeti foglalkozásukat tekintve újságíró és ügyvédet is tömörítő, kényszer szülte szerkesztőség tagjai *Ember* címen adtak közre kézzel írott újságot hadifoglytársaik szóraztatására. A lapban főleg szépirodalmi témájú cikkek voltak, s azt szélesebb olvasóközönségnek szánták. Szerkesztői közé tartozott Zalka Máté, Sugár Béla, Bányai Kornél, Pogonyi Antal, Dornbusch Richárd, Dobay. Az újságot Váradi Antal illusztrációi díszítették, a szerkesztőség rendszerint a helyi török kávéházban ülésezett. A másik lap, a *Jeniszei*, 40-50 oldal terjedelmű, félféves nagyságú, „művészi kiállítású” füzet volt, amely 4-5 példányban jelent meg. Illusztrációit az a Baja Benedek festőművész készítette, aki hazatérve részt vett a *Hadifogly magyarok története* című munka összeállításában. Írói közé tartozott Ludwig (vagy Ludvig) Kálmán, Forgách (vagy Forgács) Dezső, Dukesz Artúr, Dornbusch Richárd. A lapot kézről kézre adták, megvitatta benne lévő politikai cikkeket, a helyi eseményekről szóló híreket, az irodalmi kritikákat. A lapkészítésben szintén részt vevő Pogonyi Antal visszaemlékezésében külön kiemelte, hogy az újságot „éles marxista állásfoglalása miatt nem lehetett a nagy nyilvánosság elé vinni. Csak azok az elvtársak kapták meg, akikben megbíztunk úgy a legénység, mint a tiszt táborban.”¹² A szerkesztők „marxista állásfoglalás”-áról Markovits Rodion is megemlékezik *Szibériai garnizon* című regényében Dukesz Artúrnak a krasznojarszki lágerben tartott előadás-sorozata kapcsán.¹³ A jogász Dukesz Artúr hadapródként került a frontra és már 1914-ben fogságba esett, ahol

¹⁰ A tanulmányban nem térek ki részletesen a hadifoglyok internacionalista tevékenységére, erről korábban több átfogó munka is született. Vö. Józsa: *Háború, hadifogság; Magyar internacionalisták Szibériában és a Távolságon, 1917-1922*. Szerk. Pach Zsigmond Pál et al. [Bp.,] 1978.; Józsa Antal – Millei György: *A rendíthetetlen század*. [Bp.,] 1968.

¹¹ Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században*. Bp., 2012. 43-53.

¹² Pogonyi Antal visszaemlékezése. PIL 867. fond P-8. ő. e.

¹³ Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*. Pomáz, 2009. 417-418.

bekapcsolódott a hadifoglyok szocialista-antimilitarista mozgalmába. Ez az eszmerendszer nem állt távol tőle, hiszen 1912-től a magyarországi Galilei Kör titkáráként tevékenykedett. A Markovits által említett előadásait *Kapitalizmus mint államvallás* címen tartotta meg, hallgatósága a hadifoglymunkások közül került ki – őket foglalkoztatták éhbérért a szintén hadifoglyok közül kikerült helybeli kisvállalkozók. Az estnek nagy visszhangja volt, olyannyira, hogy a már említett *Jenisei* című lap előfizetésére nem is mertek az emberek nyíltan feliratkozni, annyira tartottak attól, hogy őket is elérje a „Dukesz-féle izgatás” bélyege. A szerkesztőknek nem is az előfizetési bevétel volt a fontos, hiszen a lapnak nem voltak magasak az előállítási költségei: valójában egy olyan kör kialakítására törekedtek, ahol nyíltan, szabadon beszélhetnek. A folyóirat végül – Dukesz összeállításában – egy olyan táblázatot is közölt, amely számszerűen kimutatta, hogy az áremelkedések és a pénz elértéktelenedése miatt mennyivel csökkent a hadifoglymunkások fizetése.

A megjelent lapszámok tartalmát egészében nem, csak közvetve, más forrásokból ismerhetjük meg, a lapoknak ugyanis egyetlen példánya sem maradt fent. 1919 nyarán a kolcsakistáktól való félelemben az összeset megsemmisítették – későn. „Bolshevik propaganda, a bolshevik párthoz tartozás miatt és mint vörös gárdistákat” 1919. augusztus 1-jén főbe lőtték a lapok szerkesztőit is: Forgács Dezsőt, Ludwig Kálmánt, Dukesz Artúrt – a változó politikai széljárásban mindennek ára volt. A kivégzésről és az előző napok eseményeiről Pogonyi már idézett visszaemlékezésében így ír: „1919. július 30-án hajnalban a hadifoglytábor melletti barakkokban elszállásolt 30. szibériai lövészeszred megtagadta a szolgálatot. Az erőszakkal besorozott parasztfiúk nem akartak harcolni saját testvéreik ellen, elkergették tisztjeiket és hatalmukba kerítették a tábort. Kemény harc fejlődött ki a krasznojarszki helyőrség és a felkelők között, akiknek soraiban magyar hadifoglyok is voltak.” A túlerőben lévő helyőrség győzelme után, Pogonyi emlékei szerint, megkezdődött a leszámolás. „Hosszú gödröket ásattak velük [t. i. a lefegyverzett katonákkal] mindenüket elszedték és egy száz alsóruhában felsorakoztatták őket a gödrök mellett. [...] Megdördültek a sortűzek, ropogtak szünet nélkül. Az egyik csoport végignézte a másik kivégzését, amíg mind el nem fogytak, mind bele nem zuhantak holtan egymás fölé az árokba.” A hadifoglytáborban másnap a 12. csehszlovák lövészeszred hadbíróságának ítélete nyomán 12 magyar tisztet és öt legénységi állományút lőttek főbe, köztük a szerkesztőség fent már említett tagjait. Az esetről Blagos, a csehszlovák kormány képviselője a következőképpen számolt be az irkutszki dán konzulnak (akinek védelme alá tartoztak ekkor a hadifoglyok): „A krasznojarszki katonai táborban ez év július 30-án lezajlott fegyveres felkeléssel kapcsolatban [...] a házkutatás alkalmával valóban sok gyanús magyar irodalmat találtunk, magyar folyóiratokat, a csehszlovákok ellen irányuló ellenséges agitációs tartalommal [...]. A házkutatás eredményeinek alapján [...] a (felállított) bizottság [...] megállapította, hogy a magyar hadifoglyok között titkos szervezet létezett, amely agitációt és propagandát folytatott, valamint bűnös akciókat szervezett az oroszországi csehszlovák hadsereg ellen [...]”¹⁴

¹⁴ Markovits is megemlékezett idézett művében a kivégzésekről. Lásd Markovits: *Szibériai garnizon*, 430–435.

Pogonyi Alekszandr Vasziljevics Kolcsak fehér gárdistái elől a városba menekült, ahol nem találtak rá. 1922-ig maradt a Szovjetunióban, ekkor Berlinbe, majd onnan Bécsbe került. 1922–1923 telén érkezett haza Magyarországra. Az 1930-as években gobelinfestőként dolgozott, 1945 után – orosz tudásának köszönhetően – rendőr lett, innen ment nyugdíjba az 1950-es évek elején. 1967-ben halt meg.

Dornbusch a Szovjetunióban maradt, ahol 1938-ban letartóztatták. 1942 márciusában halt meg koncentrációs táborban. Sugár Béla 1927-ig Krasznojarszkban élt, további sorsa ismeretlen. Bányai Kornél hazatérve *Az Est*-lapok és a *Nyugat* munkatársaként publikált. Végül a nagyvárosi életformát feladva 1929-ben a Tiszaföldvár melletti Homokra költözött, 1934-ben halt meg. Válogatott verseit a *Magvető* 1967-ben adta közre *Vasénékű testvéreim* címmel. Zalka Mátéval 1921-ben találkozott utoljára Pogonyi: „Úgy él az emlékezetemben, mint ahogy akkor láttam gyűrött, szürke, kockázott vászonkabátjában, kínai sapka a fején, kicsi bajuszkája volt kerek arcán és mindig valami tűz volt a szavaiban.” Zalka a Szovjetunióban maradt, első kötetét Moszkvában, orosz nyelven publikálták 1924-ben. 1936-ban önkéntesként ment Spanyolországba, ahol Lukács Pál néven nemzetközi ezredek szervezett. 1937-ben a spanyol polgárháborúban esett el.¹⁵

Azok közül a hadifoglyok közül, akik szerepet vállaltak a forradalomban, sokan kint maradtak a Szovjetunióban. Egy részük saját akaratából nem jött haza, mivel az 1920-as évek elejére már saját családot alapított, mások pedig egyszerűen lemaradtak a hivatalos állami hazaszállításról és nem volt elegendő pénzük, hogy hazatérjenek. Ők utóbb állami gazdaságokban vagy az iparban helyezkedtek el, többségük egyszerű munkás, cipész vagy asztalos volt. Életútjukat, illetve annak bizonyos szakaszait jelenleg két rendelkezésünkre álló forrásból tudjuk rekonstruálni, de ezt is csak abban az esetben, ha tagjai, vagy legalábbis tagjelöltjei voltak a bolsevik pártnak. A párt ugyanis 1921-ben és 1926–1927 fordulóján készített pártösszeírást¹⁶ – a fennmaradt kérdőívek sok információt tartalmaznak ugyan, de jellegüknél fogva nem adnak tájékoztatást az egyes személyek életkörülményeiről, családi, társas kapcsolatairól – így „az arctalan tömegek” esetében nem tudjuk meg, hogy további életükre milyen hatással voltak vöröskatonaként eltöltött éveik.

A forradalom hatásai – a hazatérők

A határszéli meleg fogadtatás után minden hazatért hadifogoly útja a leszerelőtáborba vezetett, ahonnan általában 10–14 nap egészségügyi vesztegzár és politikai „átvilágítás” után távozhathott, ha nem találtak semmilyen terhelő bizonyítékot a kinti tevékenységét illetően. Több leszerelőtábor is létezett Magyarországon (a nagyobbak: Debrecen, Miskolc, Inota, Ostffyasszonyfa, Csót, Zalaegerszeg), az Oroszországból hazatérteket azonban – fő-

¹⁵ A tanulmányban szereplő hadifoglyok életrajzi adatai – amennyiben nincs mellettük más forrásmegjelölés – a Politikátörténeti Intézet által gondozott *Magyarok a Szovjetunióban 1914–1941* című biográf adatbázisból és az ahhoz kapcsolódó anyaggyűjtésből származnak. Az adatbázisról bővebben lásd <http://polhist.hu/intezet/leveltar-konyvtar/magyarok-a-szovjetunioban/> (legutóbbi megtekintés: 2018. március 10.).

¹⁶ Az összeírások anyaga megtalálható a Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár gyűjteményében.

ként 1920 után – szinte kivétel nélkül a Veszprém megyei Csótra¹⁷ szállították. A tábor töredékesen fennmaradt iratanyaga¹⁸ és egy 1961-ben készült interjúsorozat¹⁹ segíthet rekonstruálni a tábor mindennapjait.

Csóton a hazatérők fogadását és leszerelését elősegítő szervek mellett „különleges beosztású kirendeltségek” is működtek. Kötelességük volt, hogy kipuhatolják, megfigyeljék és kiemeljék a beérkező kommunistákat, vöröskatonákat és pártfunkcionáriusokat (agitátorokat).

A politikai átvilágítást elsősorban a „T” osztály (Tájékoztató Szolgálat) végezte, tevékenységét támogatta és segítette a „M. kir. állami rendőrség Csóti kirendeltsége”. A „T” osztályt, vagy „T” szolgálatot 1920. szeptember 20-án hozták létre, azzal a feladattal, hogy az oroszországi hadifoglyok személyéről, tevékenységéről adatokat gyűjtsön, azokat rendezze és nyilvántartásba vegye. Ha valaki a nyilvántartásban szereplő személyek közül a táborba érkezett, azt azonnal kiemelték a szállítmányból és vizsgálatot indítottak ellene. Az információk részben a külföldön felállított hadifogoly-fogadó bizottságoctól²⁰ származtak, részben pedig azoktól a detektívektől, akik a hazatérő csoportok közé vegyülve, a katonák történeteit hallgatva tettek jelentést azok esetleges bolsevik tevékenységéről.

A „besúgóhálózaton” kívül a leszerelőkre kifejtett presszió is jól működött: sokan önként tettek jelentést a „T” osztálynak, mások a kihallgatás során vallottak társaikra. Az itt vezetett nyilvántartás ma is bőséges információt nyújt az egykori hadifoglyok kommunisztagyanús tevékenységéről, mert a táborban történő visszatartás okát minden esetben rögzítették.²¹

Szintén a tábor levéltári anyagából tudjuk a petrográdi vörösparancsnoki iskola előadóinak névsorát is, melyet László Ferenc malomsoki tanító állított össze 1922-es hazatérését követően. A névsorban szerepel többek között Végh Guidó százados és Kapitány Gyula vezérkari százados – történetük több szempontból is érdekes.

¹⁷ Az 1915 és 1923 között működött táborról részletesen lásd Ráczy István: *Adatok a csóti hadifogolytábor történetéhez*. Csót, 1973.; Uő: *Csót, Hajmáskér, Zalaegerszeg. Adalékok a csóti „leszerelő”, a hajmáskéri és a zalaegerszegi internálótáborok történetéhez, 1919–1923*. Pápa, 1977.; Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. A magyarországi leszerelőtáborok 1919–1923. Hadtörténelmi Közlemények 3 (1994) 19–56.*

¹⁸ A csóti leszerelőtábor iratanyaga a Hadtörténelmi Levéltárban (= HL) található. HL II. fondfőcsoport, Leszerelőtáborok, Hadifogoly-leszerelőtábor, Csót, 25–27. doboz

¹⁹ A csóti hadifogolytábor történetére vonatkozó dokumentumok összegyűjtésével a Pápai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága 1961-es határozata alapján bíztak meg egy külön e célra felállított munkabizottságot. A gyűjtés anyagát 1970-ben továbbították a Hadtörténelmi Levéltárnak, ahol ma is megtalálható. HL II. fondfőcsoport, Leszerelőtáborok, Hadifogoly-leszerelőtábor, Csót, 27. doboz

²⁰ A Monarchia felbomlását követően a hadifoglyok hazaszállításáért a magyar Hadügyminisztérium felelt, amely 1918. decembere és 1921. augusztusa között hadifogoly-fogadó bizottságokat működtetett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén, ezzel segítve elő a hazatérést Oroszország európai részéről. Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918. december – 1921. augusztus. Hadtörténelmi Közlemények 2 (1994) 29–71.*

²¹ Ezek az alábbiak voltak: párttagság, Vörös Hadsereg katonája, pártiskolai tanulmányok, agitatori tevékenység, illetve az egyéb kategória, amibe beletartozott például a kémgyanus viselkedés és a vörösparancsnoki iskola elvégzése.

Kapitány Budapesten végezte a Ludovika Hadapródiskolát, majd a 24. honvéd gyalogezrednél kezdte meg aktív szolgálatát. A több nyelven beszélő tehetséges fiatal katona a bécsi vezérkari akadémia elvégzése után Stromfeld Aurél ajánlására került vissza a Ludovikára 1913-ban – immár tanárként. 1914-ben már a fronton találjuk, Przemysl ostromakor esett fogságba 1915 márciusában. Megjárta a krasznnojarszki és a barnauli hadifogolytábor. 1917-ben még elképzelései között szerepelt, hogy egy hadifogoly-szállítmánnyal ő is hazatér, de amikor a csoport hazajutását megakadályozták, feladta terveit és belépett a Vörös Hadseregbe. 1919-ben már párttag lett, Omszkban, majd Moszkvában járt parancsnokképző tanfolyamra. 1920-ban Bakuba vezényelték, az ottani magyar nyelvű tiszti tanfolyam parancsnoka lett. Utóbb ebből a tanfolyamból nőtt ki a Felsőbb Magyar Vörösparancsnoki Főiskola. Kapitány később visszatért Moszkvába, ahol a Frunze Akadémia tanára, tananyagainak egyike szerzője lett. Ha úgy tetszik, „szép karrier” elé nézhetett volna, amit azonban tuberkulózis akadályozott meg – tüdőműtét során hunyt el 1928-ban.²²

Végh Guidó az 1920-as évek elején kilépett a Vörös Hadseregből, vendéglős lett Leningrádban. Az 1930-as évek „tisztozásai” azonban őt sem kerülték el: a Szoloveckij-szigeteken lévő munkatáborok egyikébe internálták.

A „T” osztály tehát olyan személyekre vonatkozóan is rendelkezett bőséges információval, akik soha nem tértek haza Szovjet-Oroszországból. Az így szerzett adatoknak azonban csak egy része volt valóságos, sokan személyes ellentéteiket használták fel, vagy kőszá pletykákra alapozva jelentettek társaikról. Csakhogy ezeket az információkat – míg hamis mivoltuk be nem bizonyult – a „T” osztály sokszor tényként kezelte, így sokan anélkül kerültek elkülönítésre, hogy erre különösebb okot szolgáltatott volna.

Az 1961-es interjúsorozat egyik interjúalánya is az őt ért méltánytalanságra panaszkodott. Tóth Gábor zászlós, bakonyiszücsi lakos 1921 decemberében 6 év és 8 hónapnyi fogság után tért haza a hadifogságból. Petrográdban volt fogvatartott, a hadifogolyszínháznál dolgozott: műsorokat rendezett és maga is fellépett, táncolt és énekelt. „...és amikor hallottam, hogy itt van Csót község, ahol engem ártatlanul bántottak, mert nem voltam párttag és nem voltam semmi, nem csináltam rosszat, én csak jót csináltam kérem és abszolút nem politizáltam, hát nagyon rossz emlék és ha lehet Csótot el is kerülöm, mert mindig eszembe jutnak azok a régi dolgok. Mert nem mindegy, hogy az ember 6-8 évig hadifogoly, hazahozzák és akkor még ilyen fogadtatásban részesült, hogy pofonütik és nem adhatja vissza. Méghozzá ártatlanul. Ez bizony kellemetlen volt.”

A fizikai atrocitás mellett Tóth rossz kosztról és a nap bármely szakában történt kihallgatásról is beszámolt. A fogda tényét egy másik visszaemlékező, Pósa Lajos homokbödögei lakos is megerősítette, aki besegítő munkaerőként dolgozott a táborban. A „Se-

²² Egykori vörös hadseregbeli társai közül nem mindenki volt ilyen „szerencsés” – így például Kidais Viktor sem. Kidais szintén hivatásos tiszt volt (ezredes), mikor fogságba esett az orosz fronton. Már 1918-ban belépett az OK(b)P-be és a Vörös Gárdába is. Életútja több ponton megegyezik Kapitány Gyuláéval, többek között ő is tanított a moszkvai Frunze Akadémián. Később Tuhacsevszkij közvetlen munkatársa lett. A sztálini terror idején, amikor úgymond „lefejezték a szovjet katonai vezetést” – 1937-ben –, őt is letartóztatták, ellenforradalmi, trockista szervezetben való részvételért. Elítélték, és a Moszkva melletti Kommunarkában kivégezték.

miszlierőd”, ahogy nevezték, egy nagyobb barakképület volt, körülkerítve négysoros dróttal, majd egy négy méter magasságú deszkapalánkkal. A palánk tetején lévő „járdán” járt körbe az őrség. Két sarkában őrbódé volt, reflektorral felszerelve. A nem kielégítő élelmezésről az 1923 karácsonyán hazaérkezett Németh Sándor is beszélt, hozzátéve, hogy a hazatérőket „kémekek és besúgók” vették körül. A visszaemlékezésekből egyértelmű, hogy az 1920 után hazaérkezők politikai megbízhatóságát jóval szigorúbban vizsgálták és ítélték meg, mint a korábban hazatért társaikét.

Az igazolóeljárás lefolytatása után azokat, akiknek kinti tevékenységét nem tudták kellően bizonyítani, vagy nem találták elég súlyosnak, hazaengedték otthonaikba – rendőri felügyelet mellett, azaz nekik előre meghatározott időközönként jelentkezniük kellett az illetékes rendőrkapitányságon.

Azok a leszerelt katonák, akiket „politikai múltjuk” miatt internáltak, Zalaegerszegre kerültek.²³ A táborban uralkodó állapotokról Rupert Rezső képviselő interpellált 1922 januárjában a Nemzetgyűlésben.²⁴ Állítása szerint a tábor belsejében lévő 10. barakkban külön őrizet alatt tartottak 75, Oroszországból hazatért hadifoglyot, „akit Csótról hoztak ide, miután ott borzalmasan megverték, megkínózták őket. Kínzásokkal kicsikart vallo-mások, aljas besúgás alapján, a külvilágtól légmentesen elzárva tartják »véreinket«, akiknek az a bűnük, hogy 6-7 évi fogság után hazakívánkoztak.”²⁵ Rupert ebben az interpellációjában több személyes történettel is színesítette mondandóját, magának az internálásnak a létjogosultságát is megkérdőjelezve. A tábor körüli anomáliák nem ültek el, végül 1922 novemberében Hébelt Ede, a soproni kerület szociáldemokrata képviselője interpellált az internálótábor ügyében, a bezárás mellett szóló érveit személyes tapasztalataival támasztva alá.²⁶

Hébelt többek között a táborlakók életkörülményeiről is beszélt: a 25 dkg-os napi kenyéradagról, a méltatlan elhelyezésről, külön kiemelve azt a közel 80 embert, akik hadifogolyként Oroszországból tértek haza és most arra várnak, hogy „kommunistagyanús-ként” visszaszállítsák őket. Az interpellációra érkező hozzászólások a tábor feloszlását követelték. A visszaélések kiderítésére 1923 januárjában pártközi parlamenti bizottság alakult.²⁷

A helyszíni szemlére végül februárban került sor, a *Pesti Hírlap* kiküldött munkatársa, Benda Jenő kísérette végig a táboron a bizottság tagjait.²⁸ Beszámolója elég lehangoló képet fest a tábor helyzetéről, de a képviselők egy része még így is sokkal jobbnak ítélte meg az ott lakók életkörülményeit, mint ahogy azt a tábor feloszlása mellett kardoskodók be-

²³ A tábor működéséről és az internálási rendszerről bővebben lásd Paksy Zoltán: Hadifoglyotáborból internálótábor. A traumák nyomán átalakuló Magyarország új intézményei. In: *1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp., 2017. 157-193.

²⁴ *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. 16. Bp., 1922. 83-97. A nemzetgyűlés 300. ülése 1922. január 28-án, szombaton.

²⁵ Uo. 91.

²⁶ *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. 6. Bp., 1923. 36-44. A nemzetgyűlés 62. ülése 1922. november hó 29-én, szerdán.

²⁷ Pártközi bizottság utazik Zalaegerszegre. *Pesti Hírlap* 1923. január 12. 4.

²⁸ Benda Jenő: Internáltak tábora. *Pesti Hírlap* 1923. február 25. 1-3.

állították. A tábor körüli huzavona nem ült el, de végleges bezárására csak 1924 decemberében került sor – ekkor a korabeli tudósítások szerint „politikai természetű internált” már nem tartózkodott Zalaegerszegen.²⁹

Mint látható, az 1917-ben Oroszországban kirobbant polgárháború hatása messzire gyűrűzött. A hadifoglyok jelentős része, noha semmilyen politikai szerepet nem vállalt az eseményekben, mégis tapasztalta annak hatásait. A foglyok életkörülményei lényegesen rosszabbodtak, a „fehérek” és a „vörösök” közti összecsapások ezrek életét követelték. A közbiztonság jelentősen romlott, így sokan saját életüket féltve, a fegyverhez jutás reményében álltak be vöröskatonának – hogy aztán hazatérve ennek az elhatározásnak a következményeivel kelljen szembenézniük. Magyarországon 1919 után a korábbinál is erősebb volt a bolsevizmustól való félelem, így érthető, hogy a hazatérők kinti tevékenységét nagyítóval vizsgálták. A legenyhébb gyanút is súlyos retorziók követték, akár éveken keresztül meghatározva az adott egyén életkörülményeit, munkalehetőségeit és társas kapcsolatait is.

²⁹ Havonta három millióba került minden internált az államnak. *Magyarország* 1924. december 10. 5.